بەیاد عەبدولقادر

پێداچوونەوەیەکی خێرا

بە چەند لایەنێکی دەنگسازی زمانی کوردیدا

(بەشی یەکەم)

● لەم نووسینەدا کورتەی ئەم باسانەت بەرچاو دەکەون
● کێشەکانی دەنگسازی زمانی کوردی
● واتای ڕەسەنێتی دەنگ
● پێش‌کەوتنی دەنگەکانی زمان‌و تیۆری ڕۆسلۆ
● ئەو هۆکارانەی دەبنە هۆی پێش‌کەوتنی دەنگ
● کاریگەری زمانی بێگانەو ڕەنگدانەوەی بۆ سەر زمانی کوردی
● واتای فەرهەنگێتی دەنگ
● لایەنێکی دیکەی جیاوازی دەنگ‌و پیت
● کۆمەڵە سەرنجێك دەربارەی دەنگەکانی (ح ، ع ، غ ، ق ، س ، ص ، نگ) .

● یەکەم کێشە کە تووشی دەنگسازی زمانی کوردی دەبێت دیاری کردنی ـ دەنگە کوردیەکانە ـ کە بەدەنگە ڕەسەنەکان لەگەڵ جێگەدا نێودەبرێن ، ئەمەش پەیوەندی بە سروشتی دەستگای ئاخاوتنی نەتەوەکە خۆیەوە هەیەو هەر نەتەوەیەك بە درێژایی مێژوو ڕاهاتوی کۆمەڵێك یاساو ڕژێمی دەربڕینی دەنگی‌یە لەبواری ژیاندا پێیان ڕاهاتووەو بە ئاسانی دەریان دەبڕێت ، بۆنمونە عەرەبێك زۆر بەگرانی دەتوانێت دەنگی [پ] یان [ژ] دەربڕێت بە هەمان شێوەش کوردێك توشی گیروگرفت دێت لەکاتی دەربڕینی دەنگی [ث] لە هەر وشەیەکدا (دیارە مەبەست لەشێوەی کرمانجی خوارووە یان لکەشێوەی سۆرانی چونکە دەنگی [ث] لە هەورامیدا بەکار دەهێنرێت) . دەتوانین ئەم ڕاستیەو واتای بوونی دەنگی ڕەسەن لەو وشانەدا بەدی بکەین کە لەزمانێکەوە دەچن بۆ زمانێکی دی ، هەست دەکەین بەر کاری گۆڕین‌و داپلۆسین دەکەون لە ئەنجامی ڕانەهاتنی دەستگای ئاخاوتنی ئەو نەتەوەیە بەو جۆرە دەنگە ، بۆ نمونە وشەی (عبدالرحمن)ی عەرەبی کە هاتۆتە نێو زمانی کوردیەوە بۆتە (ئەوڕەحمان) ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە دەنگی [ع] لەسەر زاری ئاخێوەری کورد گران بووە و هەوڵی تێکشکاندن

وگۆڕانی داوە بە دەنگی [ئـە] بە هـەمان شێـوەش مرۆڤێکی فـەرەنسی یـان ئینگلیـزی نـاتـوانێت دەنگی [ع] لەووشـەدا بئاخێوێت لەبـەرئەوە بـە دەنگێکی بزوێنی وەکـو [ئە] دەری دەبڕێت . لێکدانەوەی ئەم گۆڕانکاریە بەلای ئەوەدا ناچێت کە ئاخێوەری کـورد یان فـەرەنسی بەویستو خـواستی خۆیـان نەیانەوێت ئەو دەنگە دەرببڕن بـەڵکو دەستگـای ئاخـاوتنیان توانای خەملاّندنی ئەو جۆرە دەربڕینەی نیە لەبەر ئەوە ناچار دەبن جۆرە دەنگێکی دیکە بەکار بهێنین کە تاڕادەیەك (سازگە) یـان شوێنی دروست بـوونیان لەیـەکەوە نـزیك بێت بـڕوانە دوودەنگی [ئا ، عا] یان ووشەی (خنق)ی عەرەبی بۆتە (خنك) لە ووشـەی (خنکانـدن)دا و بەمـەرجێکی بێ چەنـدو چـۆن دانانرێت کەهەمـوو هاتنی دەنگێکی بێگـانە لەزمـانێکەوە بـۆ زمانێکیدی ببێتە هۆی ئالوگۆڕی دەنگی ـ بەتایبەت ئەگەر ئەو دەنگە خوازراوە تەمەنێکی درێژی مێژووی بەردەوامی هەبێت بۆخۆسەپاندنی ، ئەوکاتە دەشێت زۆر کاریدیکەی وەك شوێن گۆڕکێی بەسەردا بێت بۆنمونە (وضع) دەبێتە (وەزع) ، کـە هەموو ئەمانەش پەیوەندی بە بەکار هێنانو ڕاهاتن و ڕادەی ڕۆشنبیری ئاخێوەرەوە هەیە بۆئەوەی ئەو ووشەیە وەك خۆی بەڕاستی بئاخێوێت ، خۆکە دەنگێکیش سوچێکی ووشەیەکەوە خـۆی دەکات بـە کونجێکی زمـانێکی دیکـەدا هـەروا وەکـو بەرزەکی بانان بۆی دەرناچێت دەبێت باجو سەرانەی تەواو بەو زمانە بداتو ملشۆڕی هەموو یاساو ڕژێمە دەنگیەکانی ئـەو زمانە بکات چونکە هەموو زمانێك وەك چۆن کـۆمەڵە دەنگێکی تایبەت بە خۆی هـەیە بـەو جۆرە خـاوەنی نیزامێکی دەنگی تایبەتیە لە چۆنیەتی ئاوازو گونجاندنو بەدوای یەکدیداهاتنی دەنگـەکان (ڕێـك خستنی ئاوازی ووشـەو ڕستـە) کـەواتـە دیسـانەوە کـاتێك جـۆرە سیستەمێکی دەنگی لەزمـانێکـەوە دەگوێزرێتەوە بۆزمانێکی دی ئاخێوەر تووشی گیروگرفت دەکات کە ئەمـە بە سـەرنجدانی وورد دەردەکـەوێتو زۆر جاریش وادەبێت کـە ئـالوگـۆڕی دەنگی یـان پـاشو پێش خستنی دەنگیو ... هتد ڕوودەدات ، ئەگەرچی هەموو ئەو دەنگانەش لە زمانی ئاخێوەردا هەبن . بۆنمونە (بکل وجه)ی عەربی بـۆتە بەهیچ (کلۆج) یێك[1] وهەست بەوە دەکرێت کە ئاخێوەری کورد هەوڵی داتاشـینو چەکـوش کاریو زیـاد کردنو پـاشو پێش خستنی تێداداوە بە پێی ویستو خواستی خۆی .

● دووەم کێشە کەبەرەو ڕووی دەنگزانـانی کورد دەبێتـەوە دیاری کردنی بنەچە (اصل)ی زمانە یان بەشێوەیـەکی دیکە دەتوانین بڵێن دیاریکردنی بنەچەی ووشـە بۆ وەئـاگابـوونی چۆنیەتی پێشکەوتن یان گۆڕانی دەنگی ووشە بەپێی چەرخ کە ئەمە گرنگییەکی بنچی هەیە لە مەیدانی دەنگسـازی زمانی کوردیداو خۆی لە بەشێکی گرنگو سەربەخۆیدا دەبینێتەوە ، ئەویش پێش ، کەوتنی دەنگەکانی زمانە بەجیاوازی ئاخاوتنی نێوان نەوەیەكو ، نەویەکیدی دەوتربێت کە سەردەمێك لێکیان جوێ بکاتەوە ، ئەم پێش کەوتنەش لەسەر خۆو بەڕێكو پێکی ئەنجام دەدرێت کە لەبنەڕەتدا ملشـۆڕی چەنـد یاسـایەکی گیرن . بەلاّم مەرج نیە هەروەکو ماکس مولەر و وتنی، Whitney) (Max Muller بـۆی چوون پێشکـەوتنی دەنگی بەرەو ئـاسان بوونی ئاخاوتن بچێت (کە ئەمە هەڵەیەکەو لە زۆر جێگەدا کراوە بۆیە بەپێویستی دەزانم تـۆزێك درێـژەی پێ بدەم) بێگـومان مرۆڤ دەسەلاّتی لەو ئالوگۆڕ و تێکدانە دەنگیانەدا نیە بەڵکو ئامادە بوونی ئەندامەکانی ئاخاوتنو بزووتنەوەیان لەنەوەیەکی دیدا هۆی سـەرەکی گۆڕانی دەنگی ووشـەکەیـە بۆ بـارێکی جیاواز لەدەربڕینی کۆنی ووشە کە بۆنمونە دەنگی [ث] لەزۆر ناوچەی نیشتمانی عەرەبیدا بووە [ت] یان [ذ] بووە بە [د] یان [ظ] بووە بە [ض] بە هەمان شێوەش دەنگی [ئا ـ a]ی کۆتایی زۆر ووشەی لاتینی بە تایبەت لای فەرەنسیەکان گۆڕاوە بـە (ئە ـ e) دەشێت ئەم دیاردەیە ئەمڕۆ بەو جۆرەش نەمابێتەوە بەڵکو ئەمەی ئێمە باسی لێـوە دەکەین دەگـەڕێتەوە بـۆ نێوان سەدەی هەشتەم سەرەتای سەدەی چـواردەیەم و بـۆ پێش کـەوتنی دەنگەکـانی زمان تێـورییەك هـەیە کـە بە تێـۆری Rousselot نێو دەبرێت ئەم تێورەش دەڵێت :

ئەگەر بەراوردی ئەندامەکان ئاخاوتنی مرۆڤ لەچـاخە بەردینەکاندا لەتەك مرۆڤی چاخی نوێـدا بکرێت هـەست بەو گۆڕان و پێشکەوتنە دەکرێت کە بەردەوام ئەندامەکانی ئاخاوتن

تيدا ژیاون ، هەر ئەم پێشکەوتنەش کاری کردۆتە سەر گۆڕانی
دەنگی ووشەکان بەشێوەیەکی وا کەبگونجێت لەتەك ئەو بارەی
ئەندامە کە لە پێشکەوتنیا کۆتایی پێ هاتووە . بێ گومان دانانی
یاسایەك بۆ پێشکەوتنی ڕێڕەوی دەنگ بەئاسان نازانرێت چونکە
ئەم جیاوازی یە دەگۆڕێت بە جیاوازی زمانەکان و شوێن و
نەتەوەکان ، بەلام بەلای زمانی کوردی و دەنگزانانی کوردەوە
ئەم مەسەلەیە یەکجار ئالۆزەو ئەرك و ماندووبونێکی مەحالی
گەرەکە ، کەبۆ دۆزینەوەی بنچینەی هەر ووشەیەك بگەڕێینەوە
سەرنەو سەرچاوەیەی ووشەکەی لێوە هەڵ قوڵاوە
بەجۆرێکی دی دەبێت بگەڕێینەوە سەر ئاوێستا[٢] (بۆیە
بەچاری بۆڕوون کردنەوە دەبێت بگەڕێینەوە سەر چاووك
مصدر) کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا جێگەی مشت و مڕی
تیکەیە) پاشان لەویوە هەنگاو بەهەنگاو گۆڕانی دەنگی ووشەو
بەرمو پێش چوونی دیاری بکەین ، دوورکەوتنەوەو پێشکەوتنی
دەنگی ووشە لە بنچینەکەی گەلێك هۆ کاری جیاواز
بەرمانرەوایی تێدا دەکەن وا لێرەدا خاڵژمێریان دەکەین :

١) پێشکەوتنی تەواوی سروشتی ئەندامەکانی ئاخاوتن
لەبنچینەو ئامادەبوونیاندا .

٢) هەلەکانی بیستن .

٣) جیاوازی ئەندامەکانی ئاخاوتن لەسازکردنی دەنگەکاندا
بەپێی جیاوازی نەتەوەکان .

(٤) هاوکێشی دەنگەکانی ووشە لەتەك یەکتریدا

(٥) شوێنی دەنگ لەووشەدا

(٦) نەوەی دەنگەکان و شی بوونەوەی هەندێکیان لەتەك هەندێکی دیکەیان

(٧) کاریگەری بارەکانی ڕامیاری و کۆمەلایەتی و جوگرافیو دەروونی و ... هتد .

(٨) کاریگەری باری ئەدەبی .

● سێیەم کێشە کە تاڕادەیەك هەر پەیوەندی بە دووەمەوە هەیە دابەش بوونی زمانی کوردیە بە چەند شێوەیەکەوەو هەر شێوەیە ئەمڕۆ تاڕادەیەك سەر بەخۆیی خۆی پچڕیوەو بواری تایبەتی خۆی لەڕێڕەوی پێشکەوتنی دەنگیدا بۆ خۆی پچڕیوە کە هەرگیز ناشێت پێشکەوتنی دەنگی لەم هەموو شێوانەدا لەیەك جۆردا خۆی ببینێتەوە ، هەر ئەو جیاوازی پێشکەوتنی دەنگیەشە کە زمان دەکات بەچەندە بەشە شێوەیەکەوە لەبەر ئەوە هەرگیز بەڕاست نازانرێت ئەو یاسا دەنگیانەی کە بۆ نمونە بۆ کرمانجی خواروو دادەنرێت بەسەر هەموو شێوەکانی دیکەدا بچەسپێ ، خۆ ناشکرێت بۆ هەر بەشە شێوەیەك لێتوێژینەوەی جیاوازی دەنگسازی سەر بەخۆ بکرێت بەتایبەت لەکاتێدا هەموو ئەو هەولەی کە تائێستە لە ئارادایەو ئێمە لێرەدا باسیان لێوە دەکەین تەنها سۆرانی تەنیا لکە شێوەی هەولێرو مەلبەندەکەیەتی ، ئەگەرچی نێوی دەنگسازی زمانی کوردیشیان لێ نرابێت[٢] .. بەکورتی دەنگسازی زمانی کوردی بەو گێرە شێوێنی یە دەمێنێتەوە تا وە کو زمان و ئەد ·بی یەککرتووی کورد بڕیاری دوایی پێهێنراوی لەسەر دەدرێت لەو ڕوانگەیەشەوە ئەو سادەنگسازی زمانی کوردی بەئەنجام دەگەیەنرێت .

● پێشان ووتمان دەنگەکانی زمانی کوردی واتە ئەودەنگانەی کە کورد خۆی بەخاوەنیان دەزانێت (بێ گوێدانە ئەوەی ئایا ئەم دەنگانە چەند نەتەوەیەکی دی خۆی بەخاوەنیان دەزانێت یان نا ، چونکە دەنگەکانی زمان سنورێکی تایبەتیان هەیەو تاڕادەیەکی زۆر شێوازیان لای نەتەوەکان چوون یەکن) ئینجا مەرج نیە ژمارەو چۆنیەتی ئەم دەنگانە بەجۆرێکی نەگۆڕ بەدرێژایی مێژوو بمێننەوە ، ژمارەی دەنگەکانی زمان لەژێرکاری زۆر هۆکاردا دەشێت زیادو کەم بکەن بۆ نمونە یەکێك لەو هۆکارانە (کە بەئاشکرا بەزمانی کوردیەوە دیارە) لەئاکامی

کاریگەری تێکەڵاو بوون و هاوسێیەتی نەتەوەیەك بە نەتەوەیێکی دیکەوە ، ئەم کاریگەریەش کتوپڕ دیاری نادات بەڵکو لەماوەیەکی مێژوویی درێژخایاندا ڕوودەدات تاوەکو ئەو دەنگە لەو زمانەدا جێی خۆی دەکاتەوە ، چونکە زمان وەك درەختێك وایە کە سەوز دەبێت و لك و پۆپ دەردەکات و پەل دەهاوێت و ڕەگ دادەکوتێت و شیاوی موتربە کردنیشە ، جگە لەمەش ئەو کاریگەرییە لەزۆر لایەنی ڕامیاری یان زانستیدا - مەبەست زاراوەی زانستییە - دەبینرێتەوە لەمیانەی داسەپاندن و زاڵبوونی زمانێك بەسەر زمانێکی دیکەدا چونکە وەك چۆن کاریگەری باری ڕامیاری

لەبواری کۆمەلایەتی و ئابوری و ڕۆشنبیریدا بە شێوەیەکی گشتی خۆی دەنوێنێت بە شێوەیەکی تایبەتیش کاریگەری لەزماندا دەبێتە هۆی دەسەڵات کێشان بە سەر زمانی ژێر دەستەو هەوڵی دیاری کردنی سنوورو پێشکەوتنی موفرەدات و گەشەسەندنی زمان دەدات و دەبێتە هۆی تێهاویشتنی و جێکردنەوەی چەند دەنگێك لەمیانەی چەند ووشەیەکەوە ، شوێن پێی ئەم دیاردەیە بە تەواوی بەزمانی کوردیمانەوە دیارەو بەهۆی ئەم کاریگەرییەوە چەند دەنگێکی وەکو [ح، ع، ق، غ]ی خستۆتە پاڵ دەنگە ڕەسەنەکانی زمانەکەمانەوە (کە دەتوانرێت بەتێڕوانین و سەرنجدانی وورد بنەچەی هەندێك لەو ووشە خوازراوانە نباسرێتەوە) هەر ئەم ڕاستیە خۆی لەخۆیدا کونجێکی دیاری کردووە لەکێشەی بەرپاکردنی زۆر بیرو ڕای جیاواز دەربارەی ژمارەی دەنگەکانی زمانی کوردی بەوەی هەندێك لەشارەزایانی زمانی کوردی ئەم دەنگانەیان بە کوردی لە قەڵەم داوە بێ ئاوڕدانەوەو سەرنجدانی ووردو قوڵی ئاوێستاو بێ لێکدانەوەی مەبەست و واتای ئەو ووشانەی کەئەم دەنگانەیان تێدایە ، بەڵام ئەمڕۆ کاتی ئەوە هاتووە پاش ئەو لێکۆڵینەو[illegible] زۆریی و زمانەوانیە بەراورد سازیە تێرو تەسەلانەی کە لەگەڵ ئاوێستادا کراون بڕوانامەو بەڵگەیەکی دوایی پێ هاتوی وایان پێشکەش کردوین کە ئەو بڕیارەبدەین کە (زمانی ئەمڕۆی کورد کوڕو لەدایك بووی ئاوێستایە) . ئاشکرا کردنی ئەم باری سەرنجەو پەنجە ڕاکێشان بۆی بەو جۆرە ئەومانایە نا بەخشێت کە لەبەر ئەوەی ئەم دەنگانە (ح ، ع ، غ ؛ ق) لەبنەچەدا هی کوردنین ئیتر لەدەنگسازی زمانی کوریدا بیانسرینەوەو هەوڵی سەرکوتاندنەوەو جێ پێ لێژکردن و نەهێشتنیان بدرێت لەکاتێدا بە سەدەها ووشە هەبن کە ئاخێوەر ئەودەنگانەیان تێدا وەك پێویستیەکی ژیانی ڕۆژانە بەکار بهێنێت و هەموو دەنگزانانی کورد لەتوانایاندانیە تەنها دەنگێك چیە لەسەر زاری ئاخێوەری ئاسایی بسرنەوە بەتایبەت ئەگەر ئەو دەنگە (یان بافراوانتر بڵێن ئەو ووشانە لەماوەیەکی مێژوویی درێژخایاندا جێی خۆیان کردبێتەوە) .

ئێمە لەدەنگسازیدا تەنها ئەوەندەمان لەسەرە کەبێ ترس و سڵەمینەوە بڵێن ئەم دەنگانە هی کورد نین پاش ئەوەی ئەو هۆیانە دەستنیشان دەکەین کەوامان لێ دەکەن ئەو بڕیارە بدەین کە لەڕاستیدا تارادەیەك جێگەی مەترسی و بەگژداچوونەو مشت و مڕی کەسانی دیکەش بن - ئەم مەسەلەیە پێش ئێمە باسی لێوەکراوەو کێشەکەشی لەنێو ڕووپەرەی کتێب و ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا وە بەرچاوی هەموو خوێندەوارێکی کوردەوەیە - ئینجا دەمێنێتەوە سەر ئەوەی ئایا ئەم دەنگانەی کە ئێمە بەهی کوردی نازانین لەدەنگسازی زمانیکوردیدا وێنەی دەنگی تایبەتیان بۆ دەکێشرێت یان نا ؟ .. یەکێك لەگرنگیەکانی دەنگسازی هاوبەشی کردنیەتی لەپێکهێنانی فەرهەنگی زماندا ، مەبەستیش لە فەرهەنگێتی دەنگسازیش ئەوەیە : کە بەرانبەر هەر ووشەیەك جۆری گۆکردن و ئاخاوتنی (دەربڕینی دەنگی ئەو ووشەیە) ڕوون بکرێتەوە ، ئەمەش دیارە تەنها ئەو کەسانە سوودی لێ وەردەگرن کە دەیانەوێت فێری زمانێکی دیکەبن .. بۆنمونە کوردێك کەبیەوێت فێری زمانی ئینگلیزی بێت جگەلەوەی کە پێویستی بەفێربوون و زانینی واتای ووشە هەیە بەو جۆرەش پێویستی بەفێر بوون و زانینی چۆنیەتی دەربڕینی ئەو ووشەیە هەیە بەو جۆرەی کە ئینگلیز دەیئاخێوێت و گرنگی دەنگسازی لەمەی دواییاندا بەدی دەکرێت ، لەبەرئەوە لە دەنگسازیدا بەرامبەر هەر دەنگێك لەدەنگەکانی زمان وێنەیەکی دەنگی بڕیار لەسەر دراوی جیهانی هەیە ، ئەم وێنە دەنگیانە لە

لاتینی) یەوە وەرگیراون و دەتوانین بڵێن هەروەك پیتەکانی زمانی ئینگلیزی ئیستەوان لەگەڵ کەمێك دەستکاریدا . دەبێت ئاگاداری ئەوەش بکەین کەواتای وێنەی دەنگ لەفەرهەنگی دەنگسازیدا لەواتای پیت لەفەرهەنگی زماندا جوێیە ، کە بیسانەوە ئەمەش هەر باسکردنە لەکێشەیەکی دیکەو گەلێك لەزماناسەکانمان بەهۆی کەمی شارەزاییانەوە لەدەنگسازی زمانی کوردیدا لە جوێ کردنەوەی واتای دەنگ لەواتای پیتدا کەوتونەتە هەڵەوە . دەنگزانانی کورد هەریەکە لەلای خۆیەوە چمکێکی ئەم جیاوازیەیان گرتووەو هەولی ڕاستکردنەوەو ڕوونکردنەوەو جوێکردنەوەی واتاکانیان داوە ، ئەوەش کە تێرەداماوەو باسی لێوە نەکراوەو گرنگیەکی سەرەکی لەم کێشەیەدا هەبێت تەنها ئەوەندەیە کە بڵێن وێنەی دەنگ تەنها لەستوونی فەرهەنگی دەنگسازیدا بەکار دەهێنرێت و ئەم لەتەك پیتدا بەهاوشان نازانرێت لەژمارەدا بۆنمونە ووشەی (چەقۆ) لەڕێنوسی ئینگلیزیدا دەنوسرێت (Knife) کەچی لەگۆکردن و ئاخاوتندا (واتە لەفەرهەنگی دەنگسازیدا) بە (naif) دەبێژرێت . نمونەی دیکە لەم بارەیەوە زۆرەو هەرچی وێنەی دەنگیە لە بچوکترین یەکەی ئاخاوتندا بە (فۆنێم) پێناسە دەکرێت بەلام پیت بچوکترین یەکەی ڕێنوسە لە نووسینەوەی زماندا هەمۆو تاکەکانی ئەو نەتەوەیە لە ژیانی ڕۆژانەو ئەدەبیات وزانست (نووسینەوەی ئاسایی) پەیڕەوی دەکەن ، بەلام هەرچی دەنگە تەنها ئەرکی ڕوونکردنەوەی چۆنیەتی گۆکردن و ئاخاوتنی ووشە دەبینێت هەروەکو پێشان باسمان لێوە کرد .

بۆ جارێکی دیکە دەگەڕێینەوە سەرباسەکەی خۆمان و دووبارە دەڵێینەوە دەستنیشانکردن و دیاری کردنی دەنگە ڕەسەنەکان وجوێ کردنەوەیان لە دەنگە نارەسەنەکان و وێنەکێشانی دەنگی بەپێی ئەو وێنە دەنگیە جیهانیانەی کە بڕیاریان لەسەر دراوە بەئەرکی دەنگسازی دەزانرێت ، بۆیە دەنگەکانی [ح ، ع ، غ ، ق] کە لەئاویستادا نین و بەدەنگی کوردی ڕەسەن ناژمێرێن لەبەر ئەوەی لەزمانی کوردی ئەمڕۆماندا بە شێوەیەکی فراوان بەکاردێن (بەتایبەت [غ،ق]) دەبێت هەموو ئەم دەنگانە وێنەیان بۆبکێشرێت وجێگەی تایبەتیان لەدەنگسازی زمانی کوردیدا بۆ تەرخان بکرێت .

● ئێستاش پاش ئەو کورتە باسەمان دەربارەی ڕەسەنێتی و نارەسەنێتی بۆمان هەیە یەکە یەکە بەدەنگەکان خۆیاندا شۆڕبیبینەوە وهەندێك باری سەرنجی دیکەشیان ئاراستەبکەین .

(د . ئەوڕەحمانی حاجی مارف) لەلاپەڕە (٤٨) کتێبەکەیدا (زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا) ولەژێر ناوی (ڕەسەنی یان نارەسەنی هەندێ دەنگی زمانی کوردی) دەربارەی دەنگی [ح] لە پەڕاوێزی (٤٥)دا پەنجەی ڕاکێشاوە بۆکتێبی (زمانی کوردەکانی سۆڤێت)ی (چ ،خ ، باکاییف) کە دەڵێت :ـ (نەبوونی [ح] وەك فۆنێم لە بەشە دیالێکتەکانی کوردی تورکمەنستان و ئازربایجان و خۆراساندا و نەگونجاندنی لەگەڵ زمانە ئێرانیەکان ئەوە دەردەخەن کە لە زمانی عەرەبیەوە وەرگیرابێت) پاشان دکتور بەڵگەیەکی دیکە دەهێنێتەوە بۆ نیشاندانی ئەوەی کە کۆنسۆنانتی [ح] لە زمانی عەربیەوە وەرگیرابێت و دەڵێت : (لەبەشە دیالێکتی کوردی ئەرمەنستاندا لە زۆر ووشەدا چ لە زمانی بێگانەوە وەرگیرابن یاخود بەڕەسەن کوردی بن دەنگی [ح] و [هـ] تێکەڵ دەکرێ، هەندێکی دیکە [هـ] دەئاخیۆرێت ..

(حەبس← هەبس ، حەسرەت ← هەسرەت
حەساب ← هەساب ، حەنار← هەنار) ئەم دیاردەیە هەندێجار لەزمانی ئەدەبیشدا خۆی دەنوێنێ ... ئەگەر [ح] دەنگێکی ڕەسەنی کوردی یاخود ئێرانی بوایە ئەوە نەدەبوو بەو جۆرە لەگەڵ [ە]دا تێکەڵ بکرێت .] هەرچی (د. جەمال نەبەز) یشە دەربارەی ئەم دەنگە دووڕای جیاوازی هەیەو دەڵێت : یان لە زمانی عەرەبیەوە هاتۆتە نێو زمانی کوردیەوە یان لە گۆڕانی دەنگی [ئـا ،هـ] ەوە پەیدابووە . دیارە لەمەدا مەبەستی لەووشەی (زەبەلاە) بووە کە لە ئاکامی گرانی دەربڕینی دەنگی [هـ]ی کۆتایی ووشەکەدا بووە بە (زەبەلاح) بەڵگەی دیکە لەم بارەیەوە زۆرن کە ئەوە بسەلمێنن دەنگی [ح] دەنگێکی ڕەسەنی کورد نیە ، ئێمە لێرەدا بەوەندە کورتی دەکەینەوە و کۆتایی

•

پێ دەهێنین چونکە ئەو ووشانەی کە لە زمانی کوردیدا هەن و دەنگی [ح]یان تێدایە (لەپلەی یەکەمدا) ژمارەیان لەپەنجەی دەست تێپەر ناکات و (لەپلەی دووەمیشدا) بەسەرنجدان لێیان بۆمان دەردەکەوێت کە لەزمانی عەرەبیەوە وەرگیراون بۆ نمونە لەووشەکانی (حەز ، حەب ، حەج ، محەمەد .... هتد) یان گۆرانی دەنگیان بەسەردا هاتووە وەك ووشەی (حق) بووە بە [هەق] یان (بحث) بووە بە (باس) و لە (پلەی سێیەمیشدا) هەندێك لەو ووشانە کە لەبنەرەتدا کوردین لە گۆرانی دەنگی [هـ] ەوە هاتون بۆنمونە ووشەی (هەبت)ی ئاوێستا بووەبە (هەفت) پاشان بووە بە(حەوت) یان (هەفتە) بو ە بە (حەفتە) .. خۆ لەگەڵ ناوچەی کوردستانی عێراقدا وەك لە دەوروبەری رانیەو هەولێر دا ئاڵوگۆڕیان پێ دەکرێت لەگەڵ دەنگی [ع]دا بۆنمونە (محەمەد) دەکەنە (معەمەد) یان (عەلی) دەکەن بە (حەلی) چونکە سازگەیان زۆر لێکەوە نزیکە (بڕوانە [ح ، ع]) کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا بەڵگەیەکی دیکەیەو دەیسەلمێنێت کە هەتائیستاش دەنگی [ح] لە سەر زاری ئاخێوەری کورد ئاسان نیەو بەتەواوی جێی خۆی نەکردۆتەوە .

هەموو ئەوپلانەی بۆ دەنگی [خ] مان دیاری کرد بۆ دەنگی [ع] ش بەڕاست دەزانرێت تەنها ئەوەندە نەبێت کە دەنگی [ع] لە زۆربەی ئەو ووشانەدا کەعەرەبین دەگۆڕێت بە دەنگێکی بزوێن (ڤاوڵ)و دەنگی [ع]ەکە خۆشی لەناو دەچێت ، کەم جاریش وادەبێت دەنگی [ع]ەکە لەناوبچێت و تەنها دەنگە بزوێنەکەی دوایی بئاخێورێت ... بۆ نمونە :

عەرەبی	کوردی
معاملة	مامەڵە
طعم	تام
معنى	مانا
معتمد	متمانە
عبدالرحمن	ئەورەحمان
عزيز	ئازیز
دعوى	داوا
معرفة	ماریفەت
عشق	ئەشق

ئەمەو بەدەگمەنیش وارووەدات کە دەنگی [ئا - a] بگۆڕێت بۆ [ع] هە] وەك :

ئاسمان ← عاسمان
قورئان ← قورعان
ئاست ← عاست

هەرچی دوو دەنگی [ق ،غ] ە ئەمرۆ جێی خۆیان لە سەر زاری ئاخێوەری کورد کردۆتەوە و خۆئەگەر ئەو بەڵگە مێژووییو بەراورد سازیانە کەلەگەڵ ئاوێستادا کراون بە دەستەوە نەبوایە ئەمان دەتوانی بەنمونە بەڵگەی بێ چەندو چوون و داسەپاوی وا بەدەستەوە بدەین کەجێگەی دان پێدانان و بڕوا پێهێنانی بێ مشت و مڕی هەموو لێتوێژەرەوانی زمانی کوردیمان بێت .لەگەڵێك زمانانی وەکو ئینگلیزیدا کەدەنگی [ق] یان تێدانیە دەنگی [ك] لە شوێنی بەکاردەهێنن بەلام لەبەر کاریگەری و

نزیکی شوێنی جوگرافی کوردستان (ونەخوازن پارچە پارچەیی لەنێو نەتەوەکانی وەکو تورك وعەرەب کە هەر دوکیان ئەم دەنگەیان تێدایە وایان کردووە کە ئەم دەنگە کاریگەریەکی یەکجار زۆری هەبێت بۆ سەرزمانی کوردی بەجۆرێك دەتوانین بڵێین سنوری فراوان بوونی ئەم دەنگە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی داگیرکردنی کوردستان لەلایەن تورکە عوسمانلیەکان ، خۆ گەلێك ناوچەو شوێنەواری کوردستان هەن هەوڵی بەتورك کردنی ناوەکانیان دراون و هەتا ئەمڕۆش ناوەکانیان بە تورکی ماونەتەوە ئەمە لەلایەك و لەلایەکی دیکەشەوە گەلێك ووشەی تورکی هەن لەپاش تورکەکان لەنێو زمانەکەماندا بەجێماون بۆنمونە وەکو (قارەمان) وگەلێکی دیکەش ووشەهەن کە ئەمرۆ

ـ تـیەکی تایبەتی سەربەخۆی دوور لەواتا تورکیەکان بۆخۆیان
ـجریوە بۆ نمونە (قەرەبالغ) کەلە زمانی تورکیدا مانای (ئەسپی
ـمش) دەگەیەنێت ، ئەمەش دیارە لەبازاری کڕین و فرۆشتنی
ئەسپ و کۆبونەوەی خـەڵکیەوە واتـای (إزدحام)ی عـەرەبی
ـەکوردیدا وەرگرتووە . بەشێکی دیکە لەو ووشانەی کە دەنگی
[ق] یان تێدایەو خۆیان لەبنەڕەتدا کوردین لەئەنجامی گۆڕانی
ـەنگی [ك] ەوە هاتوون هەروەکو لەم ووشانەدا دیارن .

ـك ← لق

ـلکە کەس ← تاقە کەس

ـکە مەڕ ← لاقەمەڕ

بچنە کون و کۆش بن ← بچنە قون و قوژبن

هەروەها چەند ووشەیە کیش هەن کـە لە بنچینەدا کـوردین و ناچنە پێڕستی ئەم یاسایەوەو بەشێوەیەکی ئاسایی ـەزمانی کوردی ئەمڕۆماندا بـەکار دەهێنـرێن وەکو : قـاپ ، قەـ ، قوڕك ، قڕگە ، قژ ، بۆق .... هتد .

دەنگی [غ]ش دیـسـانـەوە بـەیـەکێـك لەدەنـگـە حوـ ـراوەکانی نێو زمانی کوردی دەژمێرێت خۆبە سەرنجدانی ـەو ووشانەی کە دەنگی [غ] یان تێدایە بۆمان دەردەکەوێت کە مەـیك ووشە هەن لەزمانی عەربی یان تورکی یان فارسی یەوە ـەرگیراون و هەندێکی دیکەشیان بنەچەیان دیارنیە بۆیە وامان ـ ـەکەن کە بەکوردییان بزانین بۆنمونە (قەراغ ، قەلغـان ، ـەو ... هتد)

بۆ کۆتایی هێنان بـەباس کـردنی نارەسـەنێتی چەنـد ـەنگێکی زمانی کوردی تەنها ئەوەندە بەسە کە بڵێن خواستن ـن چاکتر بابڵێن بەرپا بـوونی دەنگی نوێ لەهـەر زمانێکـدا ـەنەنگی ناژمێرێت بەتایبەتی بەرێژەی زمانێکی وەکو کوردیەوە

کە کاریگەریەکی بەردەوامی درێژخایانی چەند زمانێکی دیکەی ـەسەر بێت ولەگەڵ ئەوەشدا سنوورو سەربـەخۆیی (یـاساو ـژێمی) خـۆی پاراستبێت یـان دەکرێت بـەدێـوێکی دیکـەدا ـەرپابوونی دەنگو سەرهەڵدانی بـە هۆیـەکی دیکەی وەکـو

دیـاردەی نەشـونماکـردن و بەرەو پێش چـوونی ئەو زمـانـە بزانرێت .

دوا دەنگی نەبزوێن کە مابێت و بمانەوێت بە شێوەیەکی

خێرا سەرنجەکانمان ئاڕاستەبکەین لەم باسەدا دەنگی [y]ە ئەم دەنگە لەگەلێك زمانی وەکو ئینگلیزیدا هەیەو دەنگزانانی زمانی ئینگلیزی لەو بڕوایەدان کە لە تێکەڵاوبوونی دەنگەکانی [ing]ە وە هـاتبێت بۆیـە بە لێکـدانی دوودەنگی [n,g] وێنەی دەنگیان بە ، شێوەی [y] بۆ کێشاوە ، دەتوانین ئەم دەنگە لە زمانی ئینگلیزیدا لەووشەکـانی (wrong, song, shining) بەدی بکەین کە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت ئەم دەنگـە لەو زمانـەدا سازگەی تایبەتی بۆ خۆی پەیدا کردبێت وبەتایبەت کە وێنەی

دەنگیشی بۆ کێشراوە هیچ جیاوازیەکی لەتەك فۆنێمدا نەماوە ، هـەمـان دەنگیش بـە هـەمـان شێـوە لەزمـانی کـوردیـدا هەیە ـ لەگەڵ کەمێـك جیاوازیـدا ـ دەتوانـین لەووشەکـانی (مـانگ ، بـانگ ، سـەنگ ، دەنـگ ... هتد) بـەدی بکەین ، بیروڕای دەنگزانانی کورد دەربارەی ئەم دەنگە دەکرێت بەدوو بەشەوە هەندێکیان بە (ئەلەفۆن)و هەندێکی دیکەیان بە فۆنیمی لەخشتە دەدەن .

ئەوەی شایانی باسە ئەم دەنگـە شێوەی لەئـاوێستادا هەیەو لەبەر ئەوەش بەدەنگێکی ڕەسەنی نێو زمانی کـوردی دادەنرێت ، لەتەك ئەمەشدا بوونی ئەم دەنگە لەفـەرهەنگی دەنگسازی زمانی کوردیماندا پێویستە چونکە گەلێك ووشە هەن وەکو (دەربەنـد) کە دیسـانەوە لەتێکـەڵاو بوونی دوودەنگی

[ن ،د]دا دەنگی [y] پێك دێت کەئەمەش یاریدە دەرێکی چاکە بۆئەوکەسانەی کە دەیانەوێت لەڕێگەی فەرهەنگی دەنگسازی زمانی کوردی‌یەوە فێری ئاخاوتنی زمانی کوردی ببن بۆئەوەی دوودەنگی [ن ،د] وەك ئاخێوەری کورد لەوجۆرە ووشانەدا بە [y] بئاخێون .